

Elnézést, bocsánat, bocs...* **(A bocsánatkérés pragmatikája a magyar nyelvben)**

1. A bocsánatkérés meghatározása, helye a beszédaktusok között

Dolgozatom tárgyának, a bocsánatkérésnek a helye a beszédaktusok kisebb-nagyobb ellentmondásoktól sem mentes klasszifikációiban a kezdetektől fogva biztosnak mondható, túlnyomórészt az expresszívumokhoz sorolhatók. Mint ahogy az az alábbi rövid összefoglalóból kitűnik, az osztály definíciója az elméleti munkák számának növekedésével egyre teljesebbnek mondható, csupán a megnevezése körül érezhető némi bizonytalanság. Austin első, a továbbiakat meghatározó taxonómiájában (Austin 1990: 145) még az általa is sokkoló elnevezésűnek tartott viselkedők (behabitives) közé helyezi a köszönettel, üdvözléssel, kívánságokkal stb. együtt. Az ebbe a típusba sorolható beszédtevékenységek általános jellemzőjének ő azt tartja, hogy velük „az emberek viselkedésére és sorsára reagálunk, valamint magatartásmódokat alakítunk és fejezünk ki mások múltbeli vagy jelenlegi viselkedésével kapcsolatban” (Austin i. m. 153). Searle 5 típusból álló, legelterjedtebbnek mondható csoportosításában már az expresszívumok egyik válfaját alkotja, mely család tagjai „a beszélőnek a dolgok állásával kapcsolatos magatartását jelenítik meg” (Searle 1975: 357). A Bach és Harnish szerzőpárosnál szerepük hangsúlyos elemeként említődik az a tulajdonságuk, hogy elsődlegesen a hallgatónak szóló érzéseket jelenítenek meg (Bach–Harnish 1979: 42–51). (Nem túl szerencsésre sikerült nevüket – acknowledgments ’bevallók’ – ez a gondolat inspirálhatta.) Hallgatóirányultságuk még határozottabban jelenik meg Allan megfogalmazásában. Az expresszívumok szerinte a hallgatóval kialakított olyan társadalmi interakciók, amelyekre bizonyos, előzetes történések készítik a beszélőt (Allan 1986).

A bocsánatkérés az expresszívumok egyik altípusaként természetesen magán viseli főkategóriájának imént ismertetett jegyeit, de emellett megítélésem szerint egyedi vonásokkal is bír. Az utóbbiak azonosításához induljunk ki Sh. Blum-Kulka és J. House definíciójából, amely így foglalható össze: a bocsánatkérés az a beszédaktus, mellyel a beszélő helyreállítja a közte és a hallgatója között önnön hibájából felborult egyensúlyt, harmóniát (Blum-Kulka–House 1989: 20). „Eseményutánisága”, hallgatóorientáltsága valóban rokonítja osztályának más tagjaival, így a gratulációval, köszöntéssel, köszönéssel, de emezekkel ellentétben merőben másfajta feladatot ró az interakciókban részt vevő felekre. A gratuláció és társaik ugyanis konfliktusoktól mentes, de legalábbis semleges viszonyt feltételeznek a beszélő (továbbiakban B) és a hallgató (H) között, illetve a megelőző történések egyik fél számára sem kedvezőtlenek. A bocsánatkérést ezzel szemben három feszültséget eredményező előfeltétel teljesülése kényszerítheti ki: 1. B véghez vitt valamilyen cselekedetet (vagy éppen tartózkodik megtenni azt). 2. Ezt a cselekedetet vagy B, vagy H, vagy mindketten, illetve egy harmadik résztvevő úgy fogják fel, mint a társadalmi normák megsértését. 3. A tettet az érintettek közül legalább egy H-ra nézve sértőnek, bántónak gondolja (Faerch–Kasper 1984). A H-t ért vélt vagy valós sérelmet „helyrehozó” munka közben B-nek el kell ismernie, hogy vétséget követett el, hibázott, vagyis valamilyen mértékben meg kell alázkodnia ahhoz, hogy partnerét az őt megillető elégtételben részesítse. Ez a történet jól beilleszthető a Brown és Levinson-féle udvariassági elmélet (Brown–Levinson 1978) központi fogalmának, az arc fenyegetettségének gondolatába. Mint

* A dolgozat az OTKA T295223 számú projektjének a támogatásával készült.

ismeretes, kissé pesszimista felfogásukban udvarias magatartásunk mozgatórugója az a törekvésünk, hogy arcunkat, a külvilágnak önmagunkról mutatott képet az azt majdnem szükségszerűen fenyegető interakcióink során megvédjük, partnereinkben lehetőleg a legkedvezőbb benyomást alakítsuk ki magunkról. Ha ez nem sikerül, arcunk „veszteséget” szenved, kisebbekké, kevésbé becsülendőkkelé válunk környezetünk számára. Ugyanez megtörténhet H arcával is: vagy megerősödik, helyreállítódik B viselkedésének köszönhetően, vagy éppen különböző mértékű sérülés éri.

A bocsánatkérés kétélű, B számára arcfenyegető, H számára arcvédő jelleggel bíró aktus: amikor bevalljuk, hogy hibáztunk, figyelmetlenek, feledékenyek stb. voltunk, egyfelől csökkentjük arcunk értékét, másfelől „kárpótoljuk” partnerünket, kiegyenlítjük az arcát ért veszteséget. A másik meghatározó udvariassági elméletben, Leech rendszerében a bocsánatkérés H-nak ugyancsak előnyöket, hasznot nyújtó, B-nek pedig veszteségeket okozó cselekedetként értékelődik (Leech 1983: 104).

Dolgozatomban vizsgálataimnak csak főbb eredményeit összegzem három területre összpontosítva. 1. Kellő mennyiségű nyelvi adatra támaszkodva bocsánatkérési stratégiáinknak a lehető legteljesebb leírására törekszem. 2. Ezzel összefüggésben arra a kérdésre is választ kívánok adni, hogy a látszólag szinonim alakok – *bocsánat, elnézést, ne haragudj, bocsáss meg* – használatát milyen szabályok irányítják a magyar nyelvben. 3. Végül a nyert következtetéseket tágabb interkulturális összefüggésbe is belehelyezem: a rendelkezésemre álló anyagot összevetem a más nyelvekben végzett hasonló kutatások eredményeivel. Az így kirajzolódó kép reményeim szerint kiemeli a bocsánatkérés során követett viselkedésünk egyedi, a magyar nyelvre jellemző vonásait. A B és H közötti harmónia helyreállításának módja ugyanis nem csak a B személyes indíttatásától, kisebb közöségének szokásaitól függ, hanem a tágabb beszélőközösség által kimunkált, elfogadott s elvárt normáktól is. Ezek a szabályok – talán az összes beszédaktus között a legegységelműbben – előírják a társadalom tagjai számára, hogy mikor és hogyan kérjenek bocsánatot egymástól, ebből következően az eltérő nyelveket beszélők, más kultúrákhoz tartozók bocsánatkérésében mennyiségi, de minőségi eltérések lehetnek. Sőt megkockáztathatjuk azt a kijelentést, hogy a félreértések, zavarok ennél a beszédaktusnál okozhatják a legnagyobb kárt a felek együttműködésében, nemegyszer akár valós veszélyhelyzeteket is eredményezhetnek. Talán mindannyiunkban él még a néhány évvel ezelőtt az Egyesült Államok és Kína viszonyában elhúzódó feszültségeket okozó, kémrepülő körüli diplomáciai pengeváltások emléke, amikor is a gyors, zökkenőmentes rendezést többek között az amerikaiak kínaiaknak nem tetsző viselkedése akadályozta. Az emberéletet követelő baleset után (felszólításra) az USA bocsánatot kért ugyan, de a kínaiak tudatosan kihasználva annak hiányosságait, nem fogadták el. Az amerikai *we are sorry* ugyanis túl súlytalannak, formálisnak tűnt számukra, ennél jóval nagyobb fokú „megalázkodást” tartottak volna helyénvalónak. Azt akarták, hogy az amerikaiak ismerjék be bűnösségüket, magyarázkodjanak, fejezzék ki Kína felháborodásának jogosságát. Ilyen mértékű arcvesztéssel járó cselekedetre viszont az amerikaiak nem bírhatók rá több okból sem. Egyfelől közösségi tudatukkal nem egyeztethető össze az effajta viselkedés (az USA az első számú nagyhatalomnak tekinti önmagát), másfelől mint individuumok sem vállalják fel a nyilvános megszégyenülést, hiszen társadalmukban mindenek fölött álló érték az egyén függetlensége, akaratának sérthetlensége.

2. Anyaggyűjtés, az anyag feldolgozásának módszerei

Az elemzendő nyelvi anyagot 7 szituációt magában foglaló úgynevezett diskurzuskiegészítő teszt segítségével nyertem. Az első – a hasonló céllal született munkák által azóta is kiinduló pontul használt – kérdőíveket a CCSARP pályázat keretén belül a 80-as évek elején állították össze, s ekkor alakították ki a feldolgozási módszereket is (CCSARP: Cross-cultural Study of Speech-Act Realization Patterns: 1982-ben indított, a kérést és bocsánatkérést 8 nyelvben vizsgáló projekt.) Amellett, hogy írásban és ne szóban (interjúkkal, videofelvételekkel) gyűjtsem össze a szükséges

adatokat, az utóbbi módszer költséges voltán kívül az szövegeket, hogy az írásbeli megnyilatkozásokra támaszkodó elemzések aránya a külföldi szakirodalomban is jóval nagyobb, így bőségebb, könyvebben hozzáférhető forrás állt a rendelkezésemre. A kétféle eljárás vitathatatlanul eredményez eltéréseket a megkérdezettek viselkedésében, de ahogy azt a Rintell és Mitchell szerzőpáros bizonyítja, ezek nem olyan jelentősek, hogy a levonható következtetések hamis képet nyújtanának a nyelvhasználatról (Rintell–Mitchell 1989: 248–72). Adatszolgáltatónak 120 bölcész, illetve műszaki egyetemi hallgatót, valamint 100 gimnazistát kértem fel. (Dolgozatomban az előbbieket anyagát elemzem.)

Az egyes szituációkat választott célkitűzéseim mellett részint a témával foglalkozó elméleti munkák alapvetéseire támaszkodva, részint a hasonló empirikus vizsgálatokra figyelve alakítottam ki. Az utóbbiakhoz való hasonlóság azért volt lényeges, hogy rendelkezsem a más nyelvekkel történő összehasonlításra alkalmas adatokkal. Az egyes szituációk paramétereinek létrehozásában több lehetséges forrás közül leginkább Olshain és Weinbach munkájára támaszkodtam (Olshain–Weinbach 1987), melyben a szerzők a beszélő választását befolyásoló úgynevezett szociopragmatikai tényezőgyűttesnek két típusát különítik el. Az úgynevezett **társadalmi meghatározók**hoz olyan összetevőket rendelnek, mint a hatalom, a felek közötti társadalmi távolság, a kor, a nem. A kérdés és visszautasítás körében végzett hasonló vizsgálataim (Szili 2002a, b) azt mutatták, hogy a magyar beszélőközösség nyelvi viselkedése legérzékenyebben a két fél közötti társadalmi távolság alakulását követi, a hatalmi viszonyok kisebb mértékű módosulásokat okoznak megnyilvánulásaikban. Ezt szem előtt tartván minden szituációban másfajta társadalmi kapcsolattípusba helyeztem adatközlőimet, sőt egyazon feladaton belül is vizsgáltam a résztvevők közötti meghittségnek (5.a szit.), a beszélő függő viszonyának (5.b), illetve hallgatója fölötti hatalmának (5.c) viselkedésmódosító szerepét.

A **belső kontextuális tényezők** az egyes beszédaktusoktól függően változhatnak: a bocsánatkérés esetében a szakirodalom a H-t ért sérelem súlyosságát, valamint azt az explicit bocsánatkérési kötelezettséget sorolja ide, ami az adott kultúrában B-re hárul. E két összetevőn kívül én még számításba vettem a H-val szemben elkövetett tett jogosságát is, mely szintén jelentőséggel bírhat (4. szit.).

Terjedelmi okokból az alábbiakban csak vázlatosan írom le a 7 kialakított helyzetet. A *-gal jelöltek megegyeznek a későbbiekben sokszor idézett Blum-Kulka–Olshain-féle felmérésben szereplőkkel (Blum-Kulka–Olshain 1984). 1. szit.: ígéret nem teljesítése (B nem nézte át H-nak, a szomszéd gimnazistának a házi feladatát); *2. szit.: B nem hozta vissza a tanártól kölcsönkapott könyvet; *3. szit.: munkaköri feladat rossz teljesítése (B étteremben kisegítő pincérként más ételt hoz ki); *4. szit.: kolléga megsértése (B munkaértekezleten – jogosan – kritizálta munkatársát, aki ezt szóvá teszi); 5. szit.: fél óra késés (*5.a: baráti megbeszélésről; 5.b: egy cégnél történő meghallgatásról; *5.c: főnökként értekezletről); *6 szit.: károkozás egy autóban (B elég csúnyán végighúzza az ismeretlen H új kocsiját); 7. szit.: egy értékes váza eltörése (B barátainál vendégségben lelök egy vázát).

Azt, hogy miképpen ítélik meg a válaszadók a 7 szituációba beépített szociopragmatikai tényezőket – részben követve az előzménynek számító munkákat –, külön tesztben vizsgáltam (1. táblázat). 30 diákot kértem meg a felek közötti társadalmi távolság, azaz a familiaritás, meghittség hozzávetőleges fokainak megjelölésére (1: távoli viszony, 2: se nem közeli, se nem távoli, 3: közeli, meghitt viszony), valamint hatalmi viszonyaik megállapítására (1: B társadalmi helyzete alacsonyabb, 2: B és H azonos státusú, 3: B magasabb státust képvisel). A belső kontextuális összetevők közül csak a sérelem súlyosságáról kérdeztem véleményüket (1: kisebb hiba, 2: közepesen súlyos hiba, 3: nagy kárt okozó hiba). Az ismert felmérésekkel ellentétben a bocsánatkérési kötelezettséggel kapcsolatos elvárások iránt nem érdeklődtem, a kérdőíven ugyanis nem jelöltem, hogy ezt a beszédaktust várom a leírt helyzetek megoldásaként, tehát elmaradása (voltak ilyen esetek!) nyújtott információt arról, mennyire érzik adatközlőim szükségesnek azt, hogy bocsánatot kérjenek.

1. táblázat: Az egyes szituációk szociopragmatikai paramétereit

(1. alacsony, 2. közepes, 3. magas értékek)

paraméterek	szituációk								
1. alacsony 2. közepes 3. magas	1. szit. házi feladat	2. szit. könyv	3. szit. pincér	4. szit. kolléga	5.a késés barátok	5.b késés H főnök	5.c késés B főnök	6. autó	7. váza
B státusa	2,66	1	2,11	2,05	2,11	1	2,88	1,88	2,16
a familiaritás foka	2	1,66	1,16	2,27	2,83	1,05	1,44	1,11	2,88
a sérelem súlya	1,94	2,11	2,27	2,77	2	2,88	1,94	2,44	2,44

2.1. Bocsánatkérési stratégiák

A feldolgozás első lépéseként a nyert adatok tagolását kellett megoldanom, az adatközlők ugyanis az alábbiakhoz hasonló, első pillantásra sem egységes megnyilatkozásláncokkal éltek: *Elnézést, elnéztem az asztalszámot. Rögtön hozom a kért ételt. A kávé az étterem ajándéka. Még egyszer elnézést. – Úristen! Szörnyen érzem magam. Igazán sajnálom, de esküszöm, véletlen volt.* Elkülönítésükben, osztályozásukban mintául ismét csak a CCSARP kutatásokban formálódó klasszifikációs rendszerek kínálkoztak (Fraser 1981; Olshtain–Cohen 1983; Blum-Kulka–Olshtain 1984; Olshtain 1989; Rintell–Mitchell i. m.). A nagyrész E. Olshtain közreműködésével készült munkák egységesek abban, hogy a Cohennel felállított, 5 típusból álló taxonómiát követik. Ebben 2 általános és 3 úgynevezett szituációfüggő stratégiát különítenek el. Az előzőek legfontosabbikat a bocsánatkérési szándékot közvetlenül magukban foglaló megnyilatkozástípusok alkotják. Angol elnevezésük az ezt a sajátosságukat magában foglaló betűszó: IFID, azaz Illocutionary Force Indicating Device 'az illokúciós erőt magában foglaló eszköz'. (A továbbiakban én is ezt a rövidítést használom.) A második stratégiatípusba a felelősség beismerését szolgáló alakzatok tartoznak. Meghatározó voltuk miatt előbb e két stratégiát mutatom be részletesebben.

1. IFID-stratégiák

A bocsánatkérési szándékot explicit módon kifejező, zömében konvencionizálódott formák tartoznak ide, melyek nagyrészt tartalmaznak valamilyen bocsánatkérést kifejező ígét, másképpen performatívumot: *bocsánatot kérek; elnézést kérek.* Közvetlen illokúciós erejüknel fogva elméletben bármely helyzetben alkalmasak a szóban forgó beszédaktus megjelenítésére, ennek ellenére rangsorolhatók aszerint, hogy a beszélő őszinte szándékát jelenítik-e meg, avagy inkább a társadalmi elvárásoknak való megfelelés kényszere mondatja őket. Olshtain és Cohen (i. m. 1983) az erőstől a gyengébb felé haladva az alábbi három alkategóriájukat különítik el. (A példákat itt még az angolból és németből veszem, a magyar megfelelőikkel részletesen foglalkozom a későbbiekben.)

1.a Sajnálát kifejezése (expression of regret): ang. *I'm sorry*, német: *leider, dummerweise, tut mir leid, ich bedauere, Pardon.*

1.b Megbocsátás kérése (request for forgiveness): ang. *excuse me*, német: *entschuldigen Sie, verzeihen Sie mir, kannst du mir verzeihen?*

1.c Bocsánatkérés (offer of apology): ang. *I apologize*, német: *ich entschuldige mich für..., ich möchte mich (bei Dir/Ihnen) entschuldigen für...*

2. A felelősség beismerése (acknowledgment of responsibility)

Az elnevezésének megfelelően a beszélő hibájának beismerését szolgáló megnyilvánulásokat jelenti. Négy alfaja különíthető el:

2.a A hiba beismerése (accepting the blame): *it's my fault.*

2.b Önnön hiányosságunk beismerése (expressing self-deficiency): *I wasn't thinking.*

2.c Annak felismerése, hogy a másik személynek jár a bocsánatkérés (recognizing the other person deserving apology): *you are right*;

2.d Szándékosság hiánya (expressing lack of intent): *I didn't mean to*.

Az alábbi három, különösebb magyarázatot nem igénylő stratégia megjelenését Olshtain szerint (i. m. 157) nagymértékben befolyásolják a szituációk belső kontextuális jellemzői, azaz szituációfüggők.

3. Magyarázkodás, helyzetjelentés (explanation or account of the situation) *The bus was late*.

4. Javítás felajánlása (an offer of repair) *I'll pay for the broken vase*.

5. Ígéret a jövőbeli elkerülésre (a promise of forbearance) *It won't happen again*.

2.2. Az illokúciós erőt fokozó és lefokozó elemek

Mint ahogy a következő kiemelt (*Úristen! Szörnyen érzem magam. Igazán sajnálom, de esküszöm, véletlen volt*), az előző alfejezet elején idézett, félkövérrel szedett megnyilatkozásrészek is mutatják, a szóban forgó beszédaktus legtöbbször nem merül ki az eltérő erősségű stratégiák együttes alkalmazásában. A beszélő ugyanis a hozzájuk kapcsolt, avagy beléjük épített elemekkel képes bocsánatkérési szándékának erejét növelni, még nagyobb arcvesztést okozni magának, hogy ezzel is biztosítsa H minél egyértelműbb megbocsátását. A bocsánatkérést **fokozó eszközöknek** Sh. Blum-Kulka és E. Olshtain alapján (i. m. 208) két fajtáját különítem el. (A dolgozatban félkövér betűtípussal jelölöm őket.)

a) IFID-en belüli eszközök:

- határozók: **rettenetesen sajnálom**;
- érzelemkifejezők: **jaj, óh, hű**;
- kérés, könyörgés: **kérem, bocsásson meg**;
- ismétlés (főként a fokozó elemek kettőződnek meg: **nagyon-nagyon sajnálom**).

b) IFID-en kívüli eszközök:

- A H-hoz közelítő udvariassági formák. B azt hangsúlyozza velük, mennyire fontos számára H személye: legtöbbször a véleményét akarja megtudni, egyetértési szándékát igyekszik kipuhatolni velük, valamint az érzelmi viszonyulása iránt érdeklődik. Például: **Sokat várt?; Hozok egy másikat. Jó?**
- Stratégiaegyüttesek. Jelentheti ugyanannak vagy egy másik IFID-stratégiának a megismétlését: **Ne haragudj... Még egyszer elnézést kérek**, illetve az 5 stratégia közül kettőnek vagy többnek az ötvözését: **Bocs, de késett a busz**.
- Megszólítások: **tanár úr, tanárnő**.

A fokozók léte az eddigi munkák tanúsága szerint az ismert szociopragmatikai tényezőkkel hozható kapcsolatba, de függhet egyéni és kulturális sajátosságoktól is. Vannak, akik mélyebben élnek meg a másoknak okozott sérelmeket, így többféle eszközzel erősítik mondandójuk hatását, de ugyanaz a tett az egyik kultúrában súlyosabban ítéltetik meg, mint a másikban. Például a késés az amerikaiaknál nagyobb véték, mint Izraelben, következésképpen az amerikai beszélő inkább igyekszik kiengesztelni megvárakoztatott partnerét, mint héber anyanyelvű társa (Blum-Kulka–Olshtain i. m. 61).

Természetesen az is előfordulhat, hogy a B célja nem a minél teljesebb önmegsemmisítés, ezért inkább védi az arcát, tompítja hibáját, esetleg igyekszik azt letagadni. Ezt az úgynevezett nyelvi **lefokozók** segítségével teheti meg, melyek közé az alábbi alakok tartoznak:

- a feltételesség: *bocsáss meg, ha megvárakoztattalak*;
- a bocsánatkérés tényének megkérdőjelezése, ami a hiba másra hátrításától: *Ez is miattad van*, jelentőségének csökkentésén keresztül: *Á, csak egy kis karcolás*, az önvédelmi megnyilvánulásokig terjedhet: *Csak az igazat mondtam*.
- A megszólításformák – *haver, kisöreg* – jelölhetik B lekicsinylő, H-t semmibe vevő magatartását is.

Megítélésem szerint igencsak hiányos képet kapnánk a bocsánatkérési tevékenységünkről, ha figyelmen kívül hagynánk a hatását fokozó vagy az azt csökkentő elemeket. Saját vizsgálataim azt igazolják, hogy nem csupán a szituációk jellemzőihez alkalmazkodik használatuk igen érzékenyen, de szoros összefüggés fedezhető fel az egyes stratégiatípusok és a velük megjelenő fokozók és lefokozók között. (E témával külön dolgozatban foglalkozom.)

3. A magyar bocsánatkérési stratégiák

A nyelvi anyag elemzésekor abból a feltevésből indultam ki, hogy a magyarok bocsánatkérési viselkedése leírható a már több nyelvre alkalmasnak bizonyult klasszifikáció segítségével. Ez többé-kevésbé be is igazolódott: általában könnyen azonosítható stratégiaegyüttesekkel találkoztam. Ezt a tényt ismételtelen azért emelem ki, mert az általam ismert munkák az egyes bocsánatkérési módok előfordulására helyezik a hangsúlyt, összekapcsolódásukkal nemigen foglalkoznak, holott elvértve fordul elő az, hogy a lehetőségek közül csak egyvel élünk: *Ne haragudj, / de elfelejtettem, / de ha most van negyed órád, szívesen átnézem.* (1.b + 2.b + 4); *Jaj! Bocsánatot, / az én hibám, /ma egy kicsit szétszórt vagyok. / Rögtön hozom.* 1.c + 2.a + 2.b + 4; *Igazán sajnálom, / de esküszöm, / véletlen volt.* (1.a + 2.d) *Jaj! Szent Isten! Nem akartam, / de igazán! Ne haragudj! / Nem vettem észre. Hogy tehetném jóvá?:* 2.d + 1.b + 2.b + 4.

Kisebbségi változtatásra három esetben kényszerültem. Nem nagy számban ugyan, de találtam bocsánatkérés gyanánt a beszélő szégyenét, zavarát kifejező megnyilvánulásokat: *nagyon röstellem magam; a pofámról sül le a bőr; rettenetesen zavarban vagyok; azt sem tudom, mit mondjak.* Ezeket még a sajnálatkifejezésnél is erősebb fokúnak tekintem, s az 1.a.a csoportot hoztam létre a számukra. (Teljesen eltérő kóddal azért nem láttam el őket, hogy rendszerem harmonizáljon az összevetés alapjául szolgáló felmérésekkel.) A 4. stratégiát „a hiba kijavítása, jóvátétele” elnevezéssel valamivel szélesebbé tettem, mert B gyakran ajánlott fel kárvallott partnerének valamifajta kárpótást: *A kávé az étterem ajándéka.* Mivel a kérdőívet úgy állítottam össze, hogy adatközlőim kikerülhették a bocsánatkérést, ha úgy érezték, valamilyen okból nem szükséges azt megtenniük, fel kellett vennem a beszédaktus hiányát jelölő kategóriát is. Ilyenkor (főként az 5.a, 5.c, és 7. szituációkban) semmit nem mondtak, vagy lefokozó eszközökkel kérdőjelezték meg a hibájukat: *Miért ilyen hülyén állt ide?*

Szólnom kell még az IFID három kategóriájának elválasztásáról, arról, mely formákat melyik típusnak feleltettem meg. Az 1.a-hoz a *sajnálom, sajnós, sajna* alakokat rendeltem, az 1.b típushoz, azaz a megbocsátás kéréséhez a hallgatóhoz forduló, nagyrészt felszólító módú kifejezéseket – *bocsásson meg, ne haragudj(on), meg tud bocsátani?* –, az 1.c alkategóriát pedig a *bocsánatot kérek, elnézést kérek* performatív szerkezetek és változataik (*bocsánatot, bocsika, bocsesz, elnézést* stb.) alkotják. (Az egyéb formai jellemzőket a 3.3. alfejezetben vizsgálom.)

3.1 Az IFID-stratégiák a magyarok bocsánatkérésében

3.1.1 Az IFID-stratégiák és a szituációk szociopragmatikai tényezői

A legtöbbet az egyes stratégiákról leggyakoribb és legritkább feltűnéseik árulnak el, ezért a továbbiakban az IFID-stratégiák csúcspontjain keresztül igyekszem feltárni előfordulásuk és az egyes helyzetek szociopragmatikai tényezői közötti összefüggéseket. Amint az a 2. táblázatból látszik, az explicit bocsánatkérési módok – a 4. kivételével – minden helyzetben meghatározták a kérdőívet kitöltők nyelvi viselkedését. (B jogos cselekedetének viselkedésmódosító funkciójával ebben a dolgozatban nem foglalkozom.)

IFID-stratégiákkal legmagasabb százalékban az 5.b szituációban kértek bocsánatot adatközlőim (93,63%!), amikor is a nyelvi viselkedésüket meghatározó kétfajta tényezőegyüttes minden eleme az 1. táblázat alapján valamelyik szélső értékhez áll közel: a köztük és a partnerük közötti társadalmi távolság nagy, a meghittség foka mindössze 1,05, H-val szemben – leendő főnökükről lévén szó – alávetett helyzetben vannak (státusuk: 1), sőt a fél óras késést is elég súlyos vétéknek ítélték (2,88). A pincéri szerepben (3. szit.) a hatalmi viszonyok vélt kiegyenlítődésével (2,11), a hiba kisebbedésével (2,27) egyenes arányban csökkentek a közvetlen bocsánatkérések (84,56%). Hogy a külső (társadalmi), avagy belső kontextuális jellemzők befolyásolják-e jobban az IFID-ek alkalmazását, nehéz eldönteni. Az előbbiek meghatározó szerepét több látványos változás is alátámasztja: az 5. szituációnak közeli, baráti viszonyt jelölő változatában (meghittség: 2,83) például mintegy 30%-kal csappantak meg az IFID-stratégiák az 5.b-hez képest (meghittség: 1,05), a két fél ismeretlenségét szimbolizáló 3. szituációval (meghittség: 1,16) összehasonlítva pedig 20%-kal. (Az a furcsának tetsző tény, hogy az 5. helyzet változataiban még a félórás késés súlyát is másképp ítélték meg az adatközlők, [1. tábla] ugyancsak a szociális tényező nem elenyésző szerepét igazolja.) A társadalmi faktorok ennek ellenére sem tekinthetők kizárólagos IFID-stratégiát csökkentő-növelő elemeknek, amire a 7. szituáció viszonylag magas adatai (79,1%) utalnak. A két fél viszonya itt majdnem megegyezik az 5.a-ban tapasztaltakkal, következésképpen az emelkedést a kár súlyosbodása eredményezhette. (Ez így is van: a váza eltörése a „kárlistán” elég magas, 2,44-es minősítést kapott.)

2. táblázat: A fő IFID-stratégiák százalékban

		IFID				összes IFID (ismétlések nélkül)	ismétlés	mindenféle str. hiánya
		1.a.a szégyen	1.a sajnálát	1.b megbocsátás kérése	1.c bocsánat			
1. szit. házi f.		2,72	4,54	60	22,72	82,8	7,2	–
*2. szit. könyv		2,72	20,09	11,8	40,9	68,3	7,2	–
*3. szit. pincér		–	16,36	10,9	59,09	84,56	1,8	0,8
*4. szit. kolléga		–	13,63	27,27	8,18	49	0,9	3,33
5. szit. késés	*a	2,72	7,27	33,63	29,09	65,52	7,2	4,1
	b	6,36	23,63	10,9	64,54	93,63	11,8	–
	*c	–	9,09	15,45	47,27	70	1,8	5,8
*6. szit. autó		0,9	22,72	20,9	28,18	65,5	7,2	1,6
7. szit. váza		7,27	26,36	36,36	28,18	79,1	19,1	4,1

A fenti mozgások summázataként azt mondhatjuk, hogy kisebb vagy közepes bosszúságot okozván B kevésbé érzi kötelező érvényűnek azt, hogy a közvetlen formák valamelyikével kérjen bocsánatot a vele közeli vagy baráti kapcsolatban levő H-tól. Ha ellenben súlyosabban vétkezik ellene

– a további jó viszony fenntartása érdekében is – komolyabb gesztusokat tesz partnerének, vállalja a nagyobb arcveszteséggel járó stratégiákat is. Ilyenkor mintha éppen az ismeretlenség vetné vissza az IFID-stratégiákat: a 6. szituációban a parkoló autó meghúzásakor (kár: 2,44) például jóval visszafogottabban fejezték ki magukat, csupán 65,5%-ban kértek explicit módon bocsánatot.

A táblázatban még két adat hívja fel magára a figyelmet. Egyrészt a baráti viszonyt szimbolizáló 5.a és a B hatalmát jelentő 5.c helyzetekben regisztrált majdnem azonos arányok (65,52% – 70%). Az utóbbi esetben B-t feltehetőleg társadalmi fölényének tudata (státusa: 2,88) ösztönzi arra, hogy különösebb arcveszteség nélkül, könnyedén oldja meg a helyzetet az alacsonyabb státusú H-val szemben. De mivel magyarázható az 1. szituáció harmadik legmagasabb száma (82,8%)? B „megalázkodása” itt ugyanis nem lenne indokolt: a társadalmi távolsága a hallgatóval ideális (2. se túl közel, se túl távol nincsenek egymástól), sőt a tudás birtokában, idősebb is lévén enyhe fölényt érez (2,66), a véték nem számottevő (1,94). Az IFID-stratégiák meghatározó jelenlétének okát szerintem egyes válfajaik illokúciós erejének eltéréseiben kell keresnünk: ebben a helyzetben nagy hányadukat valószínűsíthetően nem a legerősebb bocsánatkérési szándékot megjelenítő alakok teszik ki. (A gondolatot a 3.3. alfejezet fejt ki.)

3.2. A magyarok IFID-stratégiái interkulturális összefüggésben

Összehasonlítva az IFID-előfordulásokat a nemzetközi felmérések adataival (3. táblázat), váratlan hasonlóságokat és különbözőségeket fedezhetünk fel. A több évszázados kulturális hatásokból, de leginkább abból a tényből, hogy viselkedésünket zömében a német illem- és etikettkönyvek majdnem változtatás nélküli fordításai, valamint az azok alapján kialakított szabályok irányították, azt várjuk, leginkább a német felmérés eredményei állnak közel a magyaréhoz. Ezzel szemben csak a 3., a pincérek megnyilvánulását elemző szituációban találunk közeli adatokat (magyar: 84,56%; német: 84%). Többször kértek bocsánatot a magyarok, amikor partnerük autójában okoztak kárt (magyar: 65,5%; német: 52%!), de a 4. szituációban is 10%-nál nagyobb az eltérés köztük, s ott is a magyarok javára: magyarok: 49%; német: 37%.

Elgondolkodtató az 5.c helyzetben tapasztalt nagy különbség: míg főnöki pozíciójukban a négy nyelv adatközlői szinte a legelőzékenyebben viselkedtek megvárakoztatott beosztottaikkal az összes helyzet közül, a magyarokkal, mint ahogy ezt láttuk, éppen a társadalmi hierarchiában elfoglalt magasabb státusuk feledtette el azt, hogy bocsánatot kellene kérniük.

3. táblázat: A magyarok összes IFID-stratégiája interkulturális összehasonlításban

sztuációk	magyar %	német %	k. francia %	ausztrál angol%	héber %
2. könyv	68,3	81	71	82	77
3. pincér	84,56	84	84	76	70
4. kolléga	49	37	51	61	41
5.a barát	65,52	67	63	72	57
5.c főnök	70	84	92	89	81
6. autó	65,5	52	61	87	76

A különböző nyelvekről szóló adatok lelőhelye: Olshain, i. m. 166. (A félkövérrel szedett számok az 5%-on belüli egyezéseket, a dőltek a 10%-nál nagyobb eltéréseket jelölik.)

A félkövérrel szedett számok azt jelzik, a legharmonikusabban a kanadai franciákkal oldanánk meg a szóban forgó konfliktushelyzeteinket. Az ausztrálokkal való interakcióinkban ellenben

az a képzetünk támadna, hogy valamivel többször kérnek bocsánatot, mint mi (2., 4., 5.a, 5.c, 6. szituációk), a héber anyanyelvűekkel kommunikálván pedig részben alig tűnne fel, hogy partnerünk más kultúrából érkezett, egyszer-máskor udvariatlanabbnak ítélnénk, mivel szerintünk elmulasztotta kiengesztelésünket.

Az IFID-stratégiák 3 válfajának százalékos megoszlásáról az idézett Olshain-dolgozat nem nyújt teljes képet, így az általam mért értékeket csupán a német anyaggal tudom összevetni (Vollmer–Olshain 1989). Az adatok hiánya azért sajnálatos, mert amint azt a 4. táblázat sejteti, a számottevő különbségek a nyelvek között inkább az explicit bocsánatkérési módok közötti választásban mutatkoznak meg, mintsem együttes arányukban. Elsőként az tűnik fel, hogy a németek (feltehetőleg az angolul beszélők is) jóval gyakrabban követik meg partnerüket a sajnálatuk kifejezésével, mint mi. Szinte teljesen megegyező mértékben mindössze pincérként választanák ezt a bocsánatkérési módot: németek: 18,5%, magyarok: 18,9%. (Náluk ez a legalacsonyabb jelenléte.) Az 1.a stratégia meghatározó voltából adódóan jelentős különbségek keletkeznek az 1.b és 1.c arányaiban is. A németeknél a második legfontosabb stratégiának – a pincér-szituáció kivételével – a megbocsátás kérése (1.b) tekinthető. Mivel alig fordul elő 1.c-hez tartozó alak (*Ich entschuldige mich; Ich möchte mich bei Dir/Ihnen entschuldigen für...*), az IFID-bocsánatkéréseket nagyrészt az 1.a és 1.b alkategóriák alkotják. A magyaroknál ezzel szemben a sajnálatkifejezés hangsúlyos szerepén a megbocsátás kérése (1.b) és a bocsánatkérés (1.c) osztozkodnak, így a 3 stratégia használatának arányosabb rendszere jön ugyan létre, de ebben az 1.a stratégiának mindig a legkisebb hányad jut.

4. táblázat: A magyarok IFID-stratégiáinak megoszlása a német adatokkal összevetve

szituációk	1.a sajnálat		1.b megbocsátás kérése		1.c bocsánatkérés	
	magyar	német	magyar	német	magyar	német
2. könyv	20,9	75,3	11,8	22,8	40,9	1,9
3. pincér	16,36	18,5	10,9	76,2	59,09	5,3
4. kolléga	13,63	60	27,27	32	8,18	8
5.a késés	7,27	67,2	33,63	32,8	29,09	–
5.c késés	9,09	44	15,45	54,2	47,27	1,8
6. autó	22,72	69,5	20,9	29,5	28,18	1

Az adatok lelőhelye: Vollmer és Olshain i. m. 210. (A félkövérrel szedett számok a 10%-on belüli egyezéseket, a dőlték a 20%-nál nagyobb eltéréseket jelölik.)

Csak megemlítem, hogy az egyes IFID-stratégiák használatának imént tapasztalt eltolódása a különböző nyelvekben több megoldandó fordítási kérdést vet fel. Hogy csak a legalapvetőbbet említsem: ragaszkodjanak-e a fordítók az eredeti megnyilatkozásokhoz, s a *sajnálom* alakot használják-e azokban a helyzetekben, amelyekben a magyarul beszélő más – gyengébb vagy erősebb – illokúciós erejű stratégiát alkalmazna? A problémára Tótfalusi István is utal (1998: 415).

3. 3 A fő IFID-kategóriák formai-szociopragmatikai összefüggései

Az IFID-stratégiák egymáshoz viszonyított előfordulásának birtokában már használati szabályaik és formai jellemzőik pontosabb összefüggései is feltárhatók. Ha ugyanis ismerjük az alkategóriák egymáshoz viszonyított arányát (5. tábla), illetve a hozzájuk rendelhető összes alakváltozatot (6. tábla), megállapítható, hogy milyen szociopragmatikai tényezők mellett mely formák megjelenése valószínűsíthető. A kétféle szempont, a pragmatikai és nyelvészeti ötvözése válasszal szolgálhat arra

a dolgozatom elején feltett kérdésre is, hogy a látszólag szinonim bocsánatkérési formáknak vannak-e elkülöníthető használati szabályaik.

1.a.a A szégyen kifejezése

Ritka, a B érzelmeit leginkább feltáró, a legnagyobb arcvesztést jelentő forma, ezért igazán nyomós belső kontextuális okok, mégpedig súlyos hibák hívják elő, kövessük el őket velünk közeli kapcsolatban álló hallgatóval szemben (7. szit.), avagy tőlünk magasabb státusban lévővel szemben (5.b). A beszélők eltökélt bocsánatkérési szándékát igazolja az is, hogy határozói fokozó elem nélkül szinte nem is éltek vele: *nagyon, rettenetesen, rémesen, szörnyen szégyellem magam* (6. tábla).

1.a A sajnálat kifejezése

Legtipikusabb megjelenítője a *sajnálom* performatívum. Már tudjuk, hogy más nyelvekhez képest jóval gyérebben alkalmazott stratégia. A pragmatikai összetevőiket tekintve „kritikusabb” helyzetekben (H-nak nagyobb kárt okozó 4., 6., 7. szit.) várható megjelenése, bár akkor sem sűrűn, hisz a magyar adatközlőknél legmagasabb aránya mindössze 38,6% a 6. szituációban. Rövidített formája, a *sajnos* (a gimnazisták kérdőívében találtam *sajna* alakváltozatot is) személytelensége miatt kisebb arcvesztéssel jár, így a jelentéktelenebb vétket jelentő 2. helyzetben találkoztam vele nagyobb számban. A 6. táblázatból az is jól látszik, hogy a határozói fokozó elemek (*nagyon, borzasztóan, rettenetesen, szörnyen*) a társadalmi és belső kontextuális jellemzők függvényében kapcsolhatnának hozzá.

5. táblázat: Az IFID-stratégiák egymáshoz viszonyított aránya (n, %)

		1. házi f.	2. könyv	3. pincér	4. kolléga	5.a késés	5.b késés	5.c késés	6. autó	7. váza
	össz. n	101	84	95	54	80	111	79	88	107
szégyen	n	3	3	–	–	3	7	–	1	8
	%	2,9	3,57	–	–	3,75	6,3	–	1,1	7,17
sajnálat	n	5	23	18	15	8	20	10	34	29
	%	4,95	27,4	18,9	27,7	10	18	12,65	38,6	27,1
megbocsátás kérése	n	66	13	12	30	37	12	17	22	39
	%	65,3	15,5	12,6	55,5	46,2	10,8	21,5	25	36,4
bocsánat	n	27	45	65	9	32	72	52	31	31
	%	26,7	53,6	68,4	16,7	40	64,9	65,8	35,2	29

(A félkövérrel szedett számok a legmagasabb, a dőlttel a legalacsonyabb százalékot jelölik a szituációkon belül.)

1.b A megbocsátás kérése

Az egyik leggyakoribb IFID-stratégia. A 6. táblázatban az ide sorolt alakok – *bocsáss/on meg, ne haragudj/on* – közel egyenlő mértékű használata helyett az utóbbi túlsúlyát tapasztaljuk. Az érintett szituációk sajátosságai azt valószínűsítik, hogy a *ne haragudj/on* -t főként akkor részesítjük előnyben, ha a H-val való kapcsolatunk zökkenőmentessége érdekében bocsánatkérési szándékunkat egyértelműen ki akarjuk fejezni, de az elkövetett hiba nem indokol túl nagy arcvesztéset okozó viselkedést. Jellegzetes e tekintetben a legsűrűbb jelenlétét mutató 1. szituáció (101 n-ből 59-szer: 63,53%), amikor is a felek távolsága sem nem közeli, sem nem távoli (meghittség: 2), a társadalmi hierarchiában közel azonos szinten helyezkednek el, s a B által elkövetett vétek közepesnek mondható. Külön figyelmet érdemel 4. szituációbeli meghatározó funkciója (55-ből 30-szor: 55,5%). A belső kontextuális tényezők miatt – H kiérdemelte B kritikáját – az adatközlők a leg-

ritkábban érezték úgy, hogy bocsánatot kell kérniük, ehelyett inkább a tettüket lefokozó, arcvédő megnyilatkozásokat alkalmazták, sőt nemegyszer megkísérelték az ellentámadást is: *Ne haragudj, de az igazat mondtam; Ne haragudj, a te hibád.* (Megítélésem szerint a jelen példákban nehéz pontosan megállapítani, hogy a bocsánatkérés az elkövetett hibára vagy az utána következő kritikára, támadásra vonatkozik. Valószínűbb, hogy az utóbbira.)

Az 1.b stratégiát alkotó két domináns alkategória közül feltehetőleg a *bocsáss/on meg* a súlyosabb, mélyebb megalázkodást igénylő forma: ritka jelenlétét azzal magyarázom, hogy a 7. helyzet közül egyik sem jelenített meg a felek közötti igen meghitt viszonyt, illetve súlyos hibát együtt.

6. táblázat: Az IFID-stratégiák alkategóriáinak formai megoszlása számokban

str.		forma	1. szit. házi	2. szit. könyv	3. szit. pincér	4. szit. kolléga	5.a késés	5.b késés	5.c késés	6. szit. autó	7. szit. váza	összes n
1.a.a	1.	<i>szégyellem magam</i>	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
	2.	<i>fokozó + szégyellem</i>	3	3	–	–	3	7	–	1	8	28
1.a	3.	<i>sajnos</i>	3	14	–	–	2	–	–	–	–	19
	4.	<i>sajnálom</i>	1	6	7	13	4	7	7	9	9	63
	5.	<i>fokozó + sajnálom</i>	1	3	11	2	2	13	3	25	20	80
1.b		<i>ne haragudj / haragudjon</i>	59	11	6	21	32	5	7* 4**	20	31	196
		<i>bocsáss/on meg</i>	4	1	2	5	2		2		3	19
		<i>fokozó (kérek) + ne haragudj / ne haragudjon</i>	3	1	3	–	2	4	3	1	1	18
		<i>kérek, bocsáss meg</i>	–	–	–	2	–	1	–	1	2	6
		<i>legyen velem elnéző</i>	–	–	–	1	–		–	–	–	1
		<i>kérem, legyen velem elnéző</i>	–	–	1	–	–		–	–	–	1
		<i>ne vedd zokon</i>	–	–	–	1	–		–	–	–	1
		<i>ne vegye ezt személyes ügynek</i>	–	–	–	1	–		–	–	–	1
		<i>nézze el nekem</i>						2	–	–	–	2
		<i>nézd/nézze el nekem,kérek/ kérem,</i>	–	–	–	–	1	–	1		1	3
	<i>kérem, ha meg tudtok bocsátani</i>	–	–	–	–	–	–	–		1	1	

str.	forma	1. szit. házi	2. szit. könyv	3. szit. pincér	4. szit. kolléga	5.a késés	5.b késés	5.c késés	6. szit. autó	7. szit. váza	összes n
1.c	bocsánatot kérek	2	–	2	–	–	–	2	2	1	9
	<i>bocsánatot kérek + fokozó</i>	–	–	–	2	–	–	–	–	–	2
	<i>bocsánatot szeretnék kérni</i>	–	–	–	–	–	1	–	–	–	1
	bocsánat	3	8	8	2	3	3	4	6	7	48
	<i>fokozó (ezer) bocsánat</i>	–	–	1	–	–	–	–	–	–	1
	bocs	13	–	–	4	20	–	–	–	9	46
	bocsi	5	–	–	–	7	–	1	–	5	18
	<i>bocsika</i>	–	–	–	–	–	–	–	–	1	1
<i>bocsesz</i>	–	–	–	–	1	–	–	–	–	1	
	elnézést kérek	–	13	6	–	1	29	10	4	5	72
	elnézést	4	20	32	1	–	29	27	15	2	126
	<i>elnézést kérek + fokozó</i>	–	3	15	–	–	9	8	3	–	38
	<i>elnézést szeretnék kérni</i>	–	–	–	–	–	–	–	1	–	1
	<i>nem tudom, hogy kérhetnék bocsánatot</i>	–	–	–	–	–	–	–	–	1	1
	<i>sorry</i>	–	1	–	–	–	–	–	–	–	1
	<i>pardon</i>	–	–	1	–	–	–	–	–	–	–
<i>ha most eltekint</i>	–	–	–	–	–	–	1	–	–	–	
összes n szit. belül		101	84	95	54	80	111	79	88	107	

*magázó; ** tegező

A két alakzat megoszlásának tükrében feltehetjük a kérdést, hogy a magyar nyelvre vonatkoztatva helytálló-e a kategória elnevezése, hiszen az esetek többségében nem megbocsátást kérünk hallgatónktól, hanem azt szeretnénk elérni, hogy **ne haragudjon**, vagyis felénk irányuló negatív érzelmének, haragjának megszűntét akarjuk elérni.

1.c Bocsánatkérés

Két performatívumból, a *bocsánatot kérek* és az *elnézést kérek* formákból álló kategória, mely akkor ér el kimagasló értékeket, ha az interakciókban részt vevők között nagyobb a társadalmi távolság, hatalmi viszonyuk valamelyik fél előnyére vagy hátrányára aszimmetrikus, illetve a B által okozott vétség kicsi, legfeljebb közepesen súlyos, azaz a 3. (68,4%), az 5.c (65,82) szituációkban. A két ide tartozó alak eltérő számadatai (6. tábla) azonban a megállapítás finomítását teszik szükségessé. Az *elnézést kérek*, valamint rövidebb változatát: az *elnézést* valóban nagyrészt a leírt szocio-pragmatikai feltételek mellett használjuk (3., 5.b, 5.c szit.). Az 5.b-ben megítélésem szerint inkább az önmaguknak – és nem a megvárakoztatott főnöküknek – okozott kárt érezték súlyosnak (2,88), így a forma sűrű használata nem mond ellent a két fél szociális távolságáról mondottaknak. A *bocsánatot kérek*, *bocsánat* az 5.a, 1. és a 7. helyzetekben gyakoribb, amikor is B és H viszonya közelebbi. Könnyedebb voltát, familiáris jellegét támasztják alá kicsinyítő és egyéb képzős alakváltozatai

(*bocs, bocsi, bocsika, bocsesz*), melyekkel leginkább a jelen munkámban nem idézett fiatalabb korosztályú adatközlők éltek.

A szituációk paraméterei (jelentéktelen vagy közepes súlyú hibák, a két fél közötti társadalmi távolságnak szinte minden lehetséges változata), a két forma változatos megjelenésmódja (teljes, illetve rövid alakok, egyéb származékok) egyben magyarázatot adnak arra is, hogy miért válhatott e stratégia a bocsánatkérés legáltalánosabb, konvencionálódott módjává, mellyel sokkal inkább a társadalmi előírásoknak felelünk meg, mint ősziinte megbánásunkat fejezzük ki.

4. Egyéb stratégiák

A felelősség felvállalása (2. stratégia). Az idézett CCSARP-tanulmányok a második legjelentősebb stratégiaként tartják számon, s ez a négy vizsgált nyelv magas százalékainak tükrében (Olshtain i. m. 168–70) helytálló következtetés. A magyaroknál alkalmazásában két lényeges eltérés hívja fel magára a figyelmet (7. tábla). Egyfelől jóval ritkábban, mondhatjuk úgy, visszafogottabban éltek vele, kiváltképpen akkor, ha az okozott anyagi kár nagy volt (6., 7. szit.). A héber nyelvűek kivételével a parkoló autót meghúzó külföldieknek több mint fele fejezte ki valamiképpen felelőségét a 2. stratégia altípusainak valamelyikével: héber: 41%; ausztrál angol: 69%, francia: 54%, német: 77% (Olshtain i. m. 168). Ugyanebben a helyzetben a magyaroknak mindössze 29%-a tett így, a 7.-ben még ennél is kevesebben (19,9%). Hasonlóságot a kisebb vétket jelentő 2. szituációban fedezhetünk fel: magyarok: 84,5%; ausztrál angol: 95%; német: 96%; héber: 96%; francia: 96%.

De még többet árul el nyelvi viselkedésünk pszichés mozgatórugóiról a stratégia egyes altípusainak megoszlása (8. tábla). A három nyelvben (a németről nincs adat) a legsűrűbben a H-t igazoló 2.c (*you are right*), valamint a felelősség egyértelmű felvállalását kifejező 2.a (*it's my fault*) megnyilatkozásokkal éltek, a magyarban ezek aránya viszont elenyészőnek nevezhető. A jelentős eltérések érzékeltetésére csak néhány szám a 2.c (*igazad van*) alak előfordulásából: 2. (könyv) szit.: magyar: –, ausztrál angol: 95%, héber: 76%, kanadai francia: 97% (i. m. 170). Nincs ez másképpen a 2.a formával sem. Mi, magyarok még az előbbinél is nehezebben mondjuk ki az *én hibám* mondatot: a külföldi anyag elég magas arányaival (3., 5.a szit.) például egyetlen egy megjelenés sem állítható szembe. (A 6. szituációbeli „kimagasló” 10,9% a három nyelvben a legalacsonyabb érték.) Mint ahogy mind a két a táblázatból látszik, nálunk a felelősség felvállalásának legkedveltebb módja a 2.b kategória, vagyis a hibát, vétket eredményező hiányosságunk beismerése: *elfelejtettem; kiment a fejemből; fáradt voltam; egyetlen vagyok* stb.

7. táblázat: Az IFID és egyéb stratégiák előfordulása százalékban

szituációk	összes IFID	2. felelősség felvállalása				3. magyarázat	4. javítás, jóvátétel	
		a.	b.	c.	d.			
1. házi szit.	82,8	–	72,7	–	–	19,1	84,54	
2. könyv szit.	68,3	–	84,5	–	–	9,1	80	
3. pincér szit.	84,56	0,9	35,4	0,9	–	16,36	90,9	
4. kolléga szit.	49	–	–	6,66	13,3	–	0,9	
5. szit. késés	a	65,52	–	34,5	0,9	1,9	39,1	0,9
	b	93,63	0,9	48,1	–	–	63,6	1,8
	c	70	–	35,4	–	1,9	53,6	3,6
6. autó szit.	65,5	10,9	12,7!	–	5,4	3,6	70,9	
7. váza szit.	79,1	0,9	17,2	1,8	14,5	0,9	50,54	

8. táblázat: Az IFID-ek, valamint a 2. stratégia előfordulása 3 nyelvvel való összevetésben

	IFID				2. felelősség											
					2.a: a hiba elismerése (az én hibám)				2.b: a hiányosság beismerése (elfelejtettem)				2.c: a hallgató megerősítése (igazad van)			
sztit.	ma- gyar	ausztr. angol	hé- ber	kanad. fran- cia	ma- gyar	ausztr. angol	hé- ber	kanad. fran- cia	ma- gyar	ausztr. angol	hé- ber	kanad. fran- cia	ma- gyar	ausztr. angol	hé- ber	kanad. fran- cia
2. könyv	68,3	82	77	71	–	–	–	–	84,5	–	11	–	–	95	76	97
3. pincér	84,6	76	70	84	0,9	–	–	–	35,4	–	60	–	0,9	70	–	51
4. kolléga	49	61	41	51	–	31	78	43	–	42	–	30	6,6	–	–	–
5.a késés	65,5	72	57	63	–	26	46	31	34,5	–	–	–	0,9	62	46	48
5.c késés	70	89	81	92	–	–	–	–	34,5	58	56	90	–	–	16	–
6. autó	65,5	87	76	61	10,9	27	19	26	12,7	–	–	–	–	63	62	61

Nem igényel hosszas bizonyítgatást, hogy a stratégián belül ez B számára az egyik legelőnyösebb, közepes arcvesztéssel járó megnyilatkozástípus, hiszen – lehetőleg megbocsátható – emberi gyengeségeire (*elfelejtettem; elaludtam*) hivatkozhat vele. (Az akaratlagosságot tagadó 2.d altípus jelenléte [*nem akartam; nem volt szándékos*] nem számottevő.)

Magyarázkodás (3. stratégia). Olshtain idézett vizsgálatában csak érintőlegesen szól a bocsánatkérésnek erről a módjáról, ami ritkább használatával magyarázható. A héber anyanyelvűeknél például az összes lehetséges előfordulásoknak csak 5%-ában, az ausztrál angoloknál a 4%-ában, a kanadai franciáknál a 10%-ában van jelen (i. m. 164). A magyaroknál ellenben 24,4%-ában, azt is zömében az 5. helyzet teszi ki. Némi öniróniával kijelenthetjük, hogy a magyarban a késéskor alkalmazott legszokványosabb önmentegítő stratégia: nem különösebb képzelőerőről téve tanúbizonyságot nagy arányban magyarázkodunk, főként a közlekedést okolva: *a Flórián téri felüljáró felújítása miatt hatalmas a dugó...; Baleset miatt dugóba kerültem...; Nem jött a busz.*

A hiba kijavításának, jóvátételének felajánlása (4. stratégia). Az általam ismert munkák – gyér volta miatt – csak megemlítik, a magyar anyagban viszont nem elhanyagolható a jelenléte. Alátámasztva szituációfüggő jellegét, a lehetséges helyzetekben (1., 2., 3., 6. szit.) az IFID-stratégiákkal azonos súlyú, legtöbbször azokkal társuló bocsánatkérési mód. Pincérként adatközlőim (3. szit.) például 90,9%-ban a következőképpen biztosították a vendéget a hiba kijavításáról: *mindjárt/azonnal/máris/rögtön hozom, amit rendelt; pillanatokon belül kihozom; öt perc türelmét, és hozzuk...* Nyelvi szempontból tüzetesebb vizsgálatokat azért nem kíván, mert nem konvencionalizálódott, a pillanat ihlette megnyilatkozásokról van szó.

5. Stratégiaegyüttesek

Mint ahogy ezt láttuk, bocsánatkérési tevékenységünk fő sajátja, hogy legritkább esetben elég-szünk meg egyfajta stratégia alkalmazásával, vagyis a domináns IFID-típusba tartozó megnyilatkozásokat a szituációk szociopragmatikai jellemzőitől függően a másik 3 stratégiafüggő alakkal egészítjük ki. (Az 5., ígéret a hiba jövőbeli elkerülésére elnevezéssel illetett típusba sorolható alakokkal [*Máskor nem fordul elő*] elvéve találkoztam.)

Részvizsgálataim összegzéseként – az 5., 6., 7. táblázat adataira támaszkodva – az alábbiakban azt veszem sorra, milyen bocsánatkérési stratégiák, illetve azoknak mely válfajai a leggyakoribbak az általam vizsgált szituációkban.

1. (házi f.) szituáció: magas IFID (1.b) + 2.b + 4.: *Ne haragudj, de teljesen kiment a fejből, holnapra megcsinálom. Jó?*
2. (könyv)szituáció: közepesen magas IFID (1.c) + 2.b + 4.: *Elnézést kérek, tanár úr. Elfelejtettem, de ha szükséges, visszamegyek érte.*
3. (pincér)szituáció: magas IFID (1.c) + 4.: *Elnézést kérek. Rögtön hozom a teát és túró-tortát.*
4. (kolléga)szituáció: alacsony IFID (1.b) + 2.d: *Ne haragudj, nem akartam problémát okozni.*
- 5.a (késés)szituáció: közepesen magas IFID (1.b/1.c) + 2.b + 3.: *Ne haragudj/bocsánat, de későn indultam, meg dugóba is kerültem.*
- 5.b (késés)szituáció: nagyon magas IFID (1.c) + 3.: *Elnézést kérek, baleset történt, a rendőrök elterelték a forgalmat.*
- 5.c (késés)szituáció: magas IFID (1.c) + 3.: *Elnézést kérek a késésért, de halaszthatatlan tárgyalásom volt.*
6. (autó)szituáció: közepesen magas IFID (1.a/1.c) + 4.: *Nagyon sajnálom/elnézést kérek, természetesen a biztosítóm kifizeti a kárát.*
7. (váza)szituáció: magas IFID (1.b/1.c/1.a) + (2.b) + 4.: *Ne haragudj/elnézést kérek/rettenetesen sajnálom. Hogy én milyen ügyetlen vagyok! Hogyan tehetném jóvá?*

6. Összegzés

A kérdőívekkel nyert adatok feldolgozása – eredeti célkitűzéseimnek megfelelően – az alábbi általános következtetések levonását is lehetővé teszi. A magyarban fellelhetők mindazok a bocsánatkérési stratégiák, melyek a más nyelvekhez, kultúrákhoz tartozók viselkedését jellemzi, előfordulási gyakoriságuk sem mutat számottevő mennyiségi eltérést az összevetett nyelvekhez viszonyítva. Használatukat azonban az univerzális jegyek mellett a beszélőközösségünk által kialakított, követett normák is meghatározzák. Ezek a szabályok a szituációk szociopragmatikai tényezőitől függően jelölik ki azokat a stratégiatípusokat, melyeknek illokúciós ereje megfelel a beszélőtől elvárt arcvesztés, illetve a hallgatót megillető elégtétel mértékének. Így meglehetősen tagolt, a formai változatok tekintetében gazdag rendszer áll a rendelkezésünkre, melynek megvannak a jól körvonalazható sajátosságai. Hogy csak a legfőbbeket említsem:

- Az ismert IFID-stratégiákon kívül létezik egy erősebb, a beszélő szégyenét kifejező alkategória (1.a.a).
- Az 1.a, sajnálatot kifejező stratégia háttérbe szorul, átadva a helyét a megbocsátást kérő (1.b), illetve a bocsánatkérés (1.c) alkategóriákat alkotó alakoknak.
- Bár a tüzetes vizsgálatok azt mutatták, hogy az egyes stratégiák nem kényszeríthetők túl szigorú használati szabályok közé, az megállapítható, hogy az általánosabb szociopragmatikai jellemzőkkel bíró szituációkban (kisebb vagy közepes hiba, a távolítól a meghittig terjedő kapcsolatok) az 1.c, a valamelyik vagy mindkét tényezőt tekintve szélső értéket mutatókban (legalább közepes vagy annál súlyosabb hiba és a felek közeli kapcsolata) pedig inkább az 1.b, kisebb arányban az 1.a, 1.a.a stratégiák megjelenése várható.
- A 2., felelősséget felvállaló stratégia ritkább jelenléte, altípusainak megosztlása, jelesül a 2.a hiánya, a 2.b viszonylag magas aránya azt jelzi, hogy a magyarok nem szívesen vállalják fel tetteikért közvetlenül a felelősséget, kiváltképpen ódzkodnak annak egyértelmű kifejezésétől. Nagy valószínűséggel felajánlják ezzel szemben az okozott kár megjavítását, tettük jóvátételét (4. stratégia). A magyarázkodást szintén gyakrabban választják, mint az összevetés alapjául szolgáló nyelveket beszélők, kiváltképpen késés esetén.

SZAKIRODALOM

- Allan, K. 1986. *Linguistic Meaning*. Vol. 2. Routledge and Kegan Paul, London.
- Austin, J. L. 1990. *Tetten ért szavak*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Bach, K. – Harnish, R. M. 1979. *Linguistic Communication and Speech Acts*. MIT Press, Cambridge, MA.
- Blum-Kulka, Sh. – E. Olshtain 1984. Request and Apologies. *Applied Linguistics*. Vol. 5. 3. 206–13.
- Blum-Kulka, Sh. – J. House 1989. *Cross-Cultural Pragmatics: Requests and Apologies*. Ablex Publishing Corporation. Norwood. New Jersey.
- Brown, P. – Levinson, S. 1978. Universals of language usage: Politeness phenomena. In: Goody, E. (ed.): *Questions and politeness*. Cambridge. CUP. (Pp. 56–324).
- Faerch, C. – Kasper, G. 1984. Pragmatic knowledge: Rules and procedures. *Applied linguistics*. 5. 214–25.
- Fraser, B. 1981. On apologizing. In: F. Coulmas (ed.): *Conversational Routine*. The Hague: Mouton.
- Leech, G. N. 1983. *Principles of pragmatics*. London, New York. Longman.
- Olshtain, E. – Cohen, A.D. 1983. Apology: A speech act set. In: Wolfson, N. – Judd, E. (eds.): *Sociolinguistics and language acquisition*. Rowley, MA: Newbury House.
- Olshtain, E. – Weinbach, L. 1987. Complaints: A study of speech act behavior among native and non-native speakers of Hebrew. In: M.B. Papi – J. Verschueren (eds.): *The pragmatic perspective: Selected papers from the 1985 International Pragmatics Conference*. Benjamins. Amsterdam.
- Olstain, E. 1989. Apologies across languages. In: *Cross-Cultural Pragmatics: Requests and Apologies*. Ablex Publishing Corporation. Norwood. New Jersey. 155–73.
- Rintell, E.M. – Mitchell, J. C. 1989. Studying Requests and Apologies: An Inquiry into Method. In: *Cross-Cultural Pragmatics: Requests and Apologies*. Ablex Publishing Corporation. Norwood. New Jersey. 248–71.
- Searle, J. R. 1975. A taxonomy of illocutionary acts. In: Gunderson, K. (ed.): *Language, Mind and Knowledge*. University of Minnesota Press. Minneapolis, MN.
- Szili Katalin 2002a. A kérés pragmatikája a magyar nyelvben. *Nyr*. 124: 12–30.
- Szili Katalin 2002b. Hogyan is mondunk nemet magyarul? *Nyr*. 124: 204–19.
- Tótfalusi István 1998. „Hogy mi ne legyünk angol (nyelvi) gyarmat?”. *Nyr*. 120: 403–17.
- Vollmer, H. J. – E. Olshtain 1989. The language of Apologies in German. In: *Cross-Cultural Pragmatics: Requests and Apologies*. Ablex Publishing Corporation. Norwood. New Jersey. 197–218.

Szili Katalin

SUMMARY

Szili, Katalin

How to be sorry in Hungarian

This paper, based on a linguistic corpus elicited from 120 subjects with a discourse-complementation questionnaire, undertakes three tasks. 1. Partly on the basis of results of experiments conducted abroad, and partly on the basis of her own research, the author gives a pragmatic description of apologizing in Hungarian: she defines the individual types of strategy, lists the appropriate forms going with each, and explores the connections between their frequency of occurrence and social as well as internal contextual factors of the relevant situations. 2. She describes the differences in the use of apparently synonymous forms. 3. Comparing her results with those of international investigations, she points out specificities of the behaviour of the Hungarian community of speakers with respect to this speech act.